

ANALİTİK VƏ AQLÜTİNATİV DİLLƏRDƏ OXŞAR FLEKTİV SÖZYARATMA PROSESLƏRİ

(Azərbaycan və ingilis dillərində materiallar əsasında)

Alverdiyeva Gülbəniz Ziyad qızı, Aslanova Gülnara Valeh qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aslanovag_88@mail.ru

Xülasə: Müqayisə edilən dillərə aid nümunələrin təhlilindən də göründüyü kimi, həm ingilis və həm də Azərbaycan dillərində daxili fleksiya elementləri ilə yanaşı xarici fleksiyayı təcəssüm etdirən üsullarla sözyaratma prosesləri mövcud olmuşdur. Fərq ondan ibarətdir ki, ingilis dilində analitik-flektivlik elementləri zaman-zaman aktivləşmiş və aparıcı xarakter daşımışdır. Azərbaycan dilində isə həmin elementlər müəyyən dərəcədə keçici xarakter daşısa da onun izləri itməmiş və özünün ilkin variantlarını mühafizə etmişdir.

Dillərin quruluş fərqlərinin aşkar edilməsi bəzən mütəxəssisləri separatçılığa meyillənirmiş olsa da burada əlbəttə ki, dil ayrışdırıcılığı ideyasının reallıq düşüncəsi heç bir həqiqətə sığmır. Çünki dünya dillərinin aparıcı bir vəzifəsi var, o da informasiya mübadiləsindən, onun ötürülməsindən və mühafizəsindən ibarətdir. Bundan başqa dillər aqlütinativliyə, analitik-flektivliyə, köksözlülüyə, polisintetizmə və sintetizmə görə fərqləndirilsə də onların hər birində digər tipologiyalara dair elementlər mövcuddur.

Açar sözlər: flektivlik, fuziya, aqlütinasiya mərhələsi, kök, affiksallıq

Ключевые слова: перегиб, слияние, стадия агглютинации, корень, аффиксальность.

Keywords: inflection, fusion, agglutination stage, root, affixality

Qətiyyətlə onu demək mümkündür ki, dilçilik tədqiqatlarında flektivlik məsələsi konkret dil faktları üzrə birmənalı şəkildə izah olunmur. Ona görə də bu problem ayrı – ayrı tədqiqatlarda müxtəlif arqumentlər əsasında təqdim edilir. Ancaq bir məsələ tamamilə aydındır ki, flektivlik birbaşa fuziya ilə əlaqədar baş verən linqvistik hadisədir. Dissertasiyanın bu paragrafında flektivliyin baş verməsinin əsas səbəbi kimi dil informasiyalarının intensivlik dərəcəsi əsas hesab edilir. Burada göstərilir ki, dillərin daxili quruluşundakı dəyişmələrdə qrammatik və derivativ vasitələrin formalaşması prosesi baş verir. Bu proses bütün dillərdə qeyri – bərabər şəkildə inkişaf dövrü keçirir. Ona görə də hətta analitik-flektiv dillərin özündə belə flektivlik tam oxşar göstəricilərə malik olmur. Belə ki, *məsələn*, rus dilindəki flektivlik ingilis dilindəki flektivliklə tam oxşar olmadığı kimi, Azərbaycan dilindəki flektivlik də digər qohum dillərdəki ilə eyni deyildir. Yaxud italyan dilində daxili fleksiya daha zəngin ənənələrə malik olduğu halda ingilis dilindəki daxili fleksiyada müəyyən məhdudiyyət müşahidə olunur. Mənbələrdə qeyd olunduğuna görə ingilis dilində daxili fleksiya daha çox feillərdə, xüsusən felin zaman kateqoriyasında müşahidə edilir. Flektivlik sami dillərdə, o cümlədən ərəb dilində sözdaxili dəyişmələr üzrə daha çox inkişaf etmişdir. Bəzən flektiv dillərdə baş verən dəyişmələr qrammatikliyin təzahürü kimi anlaşılsa da onu tək-cə qrammatikliklə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. Çünki qrammatik elementlər başlanğıc mərhələdə həm qrammatik, həm də derivativ xarakterli olmuşdur. Hətta qrammatik və derivativ əlamətlərin daha çox fərqli xüsusiyyətləri müşahidə edilən aqlütinativ dillərin ilkin şəkildəlik mərhələsində baş vermiş sinkretiklik indiyədək də öz izlərini müvafiq dil nümunələrində (*ölümcül, gülümsər, doyumcul, qırılmaq, düyümlü*) saxlanılmaqdadır. (10; 12)

Məsələ bundadır ki, Azərbaycan dilinin aqlütinasiya mərhələsində söz sonuna şəkildəliklərin artırılması bir çox hallarda kök morfemin semantik transformasiyasına səbəb olmuşdur. Ona görə də ilkin flektivizm əlamətlərinin təyin edilməsində müəyyən çətinliklər

baş verir. Lakin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün kök morfemin transformasiyaya uğramış semantik mühitini onun sonşəkilçili variantı üzrə bərpa etmək olur. Məsələn, Azərbaycan dilində sözün başlanğıcındakı *c* samitinin *y* samitinə keçidi ilə əlaqədar formalaşmalı *cır-yırt* sözləri bu baxımdan nümunə göstərilə bilər. *Cırmaq* sözünün *cır* kökü özünün semantik müstəqilliyini mühafizə etdiyi halda *yırtmaq* sözünün *yır* kökü semantik müstəqilliyini itirmişdir. Yalnız sonuncu fuzial *c* samitinin affiksallıq funksiyası hesabına *cır-yır* köklərinin eyni semantik keyfiyyətə malik olduğu sübuta yetirilə bilər. Sözün daxilində isə ilk və son elementlərin əlaqələndirilməsinə xidmət edən sait səsin dəyişməsi daxili fleksiyanın izi kimi təsəvvür yaradır. Sözün daxili elementinin dəyişməsi, məsələn, *kip*, *köp*, (*həcm*) *tap* (hündürlük) *təp(ə)*, *tüp* (mərkəz) kimi sözlərdə müşahidə edilir. Sözün son elementinin dəyişməsi isə *qap* (maq), *qap* (aq), *qab*, *qab* (ıq) kimi sözlərdə baş verir. (1; 2; 9; 11)

Azərbaycan dilində flektivizmin izləri, eyni zamanda samitlərin fuzial yolla söz sonundakı samitə yanaşmasında (*art*, *arx*, *ard*, *alt*, *ərk*, *ört*, *ölq*, *üst*, *bərk*, *sərt*, *kərt*, *qorx*, *qırx*), həmçinin sözün daxilindəki samit birləşmələrində (*atlan*, *doğru*, *oğru*) görmək olur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, dillərin tipologiyası barədə bir çox tədqiqatlar aparılmış olsa da xüsusən, analitik dillər üçün səciyyəvi olan və həm də fəaliyyəti davam edən flektivliyin xarakteri, onun qrammatik və derivativ funksiyaları barədə dərinləşdirilmiş tədqiqatlar demək olar ki, tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Ona görə də analitik dillərə daha çox xas olan flektivizmin bəzi xarakter cəhətlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac vardır.

Azərbaycan dilinin daxili quruluşunda fleksiyaya dair bir çox faktlar mövcud olduğu halda bu məlumatda fleksiya ilə əlaqədar verilən nümunələrin hamısı ərəb mənşəli sözləri əhatə edir. Burada göstəriləyi kimi, Azərbaycan dilindəki *hökm*, *hakim*, *hökumət*, *məhkum*, *məhkəmə*, *istəhkam*, *hikmət*, *mühakimə*, *möhkəm* sözləri bu dildə müstəqil leksik vahid kimi işlənir. (3; 5)

Eyni zamanda, ingilis dilində flektivliyin derivativ funksiyalarına dair müvafiq nümunələr verilərək təhlil olunur. Maraqlıdır ki, flektivliyin bu növünün baş verməsində suffikslərin xüsusi rolunun olduğu da göstərilir. Suffikslərin iştirakı ilə yaranan flektivliyə dair aşağıdakı kimi nümunələr təhlil edilir və onların təməlində müvafiq təhlillər aparılır: *readable-readability* (oxunaqlı-həvəslə oxunan); *jump-jumped-jumpy-jumper* (dixinmə, güvənli, əsəbi, səbirsiz, qaçağan).

Müasir ingilis dilində məsələn, suffikslərlə formalaşmış flektivliyə dair *look* (baxış, baxmaq) sözündən düzələn *looker* (gözətçi, qarovulçu), *lookin* (ötəri baxmaq, söz gəzdirmək); *looking* (axtarış), *lookeron* (tamaşaçı, müşahidəçi).

Aqlütinativ quruluşlu dillərdən biri kimi Azərbaycan dili üçün belə bir tendensiya mövcud olmuşdur ki, guya bu dildə söz kökü dəyişmir, sabit qalır, dəyişən yalnız şəkilçilərdən ibarətdir. Lakin söz kökləri və heca tipləri barədə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, aqlütinativ dillərdə heç də bütün kök söz vahidləri sabit deyildir. Onların müəyyən qismi sonşəkilçilərlə qovşaq yaradaraq dəyişmir və kök-şəkilçi vəhdətində yeni bir sözün formalaşmasına səbəb olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *dəmir* sözünə *-çi*, *-lik* şəkilçisi qoşulduqda *dəmirçilik* sözü düzəlir ki, burada həmin şəkilçilər müstəqil olaraq sözdən ayrıla bilər. Lakin kök sözlərin birhecalı olduğunu nəzərə aldıqda ikihecalı *dəmir* sözündə kök və şəkilçini ayırd etmək mümkün olmur. Buradan göründüyü kimi, dəmir sözündə şəkilçi tərkibi füzial yolla kökə qaynaq kimi yanaşmış və bir vəhdət yaratmışdır. *Yazıçılıq* sözündə isə üç sözdüzəldici şəkilçi ardıcıl işlənsə də onların sərbəst qoşulması imkanları olduğu halda qovuşma ehtimalı yoxdur. Çünki hər bir şəkilçi söz tərkibindən müstəqil ayrıla bilmir: *yazıçılıq-yazıçı-yazı-yaz*. (4; 7)

Həmçinin, sözün başlanğıcında *qıp-*, *sap-*, *göm*, *düm-* kimi prefiks elementlər sözlə qovşaq şəklində *qıpqırmızı*, *sapsarı*, *gömgöy*, *dümağ* kimi yeni sözlərin yaranmasında iştirak edirlər. Həm başlanğıcda və həm də sonda baş verən belə qovşaqşəkilli dəyişmələri xarici fleksiyanın əlamətləri hesab etmək olar. Kökdaxili dəyişmələr yolu ilə eyni kökdən ümumi

semantik əlaqəni özündə saxlayan həcm anlayışlı *köp, küp*; hündürlük, dəyirmilik, topluluq anlayışlı *təp* [ə], *top* [a] *tup* (mərkəz), başlanğıc, örtülülük anlayışlı *qıp, qap, qop* kimi sözlərdəki dəyişiklik isə daxili fleksiyanın izləri kimi nəzərə alın bilər.

Bəzi tədqiqat xarakterli əsərlərdə sözün kök hissəsi barədə bəhs edildikdə türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində sözün kök hissəsi dəyişməyən struktur kimi təqdim olunur. Belə çıxır ki, bu dillərdə sözün kök hissəsi sabitdir, dəyişən tərəflər şəkilçi konstruksiyalı vahidlərdən ibarətdir. Bununla bağlı aparılan bir çox tədqiqatlarda isə türk dillərində kökün dəyişməz olduğu fikri təqdir edilir. (6; 8)

İngilis dilində də daxili fleksiya həm qrammatik, həm də relyativ xarakterlidir. Məsələn, *mouse* (siçan) sözü fleksiya üzrə *mice* şəklində siçanlar mənasını bildirir. Qaydasız feillərin keçmiş zamanında isə daxili fleksiya derivativ xarakter daşıyır: *write-wrote* (yazmaq-qəzəbli), *think-thought* (baş – düşünmə) . Flektiv dillər və flektivlik haqqındakı məlumatların hamısı birmənalı deyildir. Belə ki, bəzi məlumatlarda flektivliyin sintetik dillərə, bəzilərinə isə analitik dillərə xas olduğu barədə söhbət gedir. Aqlütinativ dillərdə isə flektivliyin mövcudluğu barədə isə bir ciddi fikir irəli sürülmür, halbuki aqlütinasiya mərhələsindən əvvəlki mərhələdə həmin dillərdə flektivizmin təzahürləri mövcud olmuş və həmin izlər dilin struktur tərkibində indiyədək saxlanılır.

İngilis dilində də fleksiyanın həm daxili və həm də xarici növlərinin mövcudluğu barədə mənbələrdə müvafiq məlumatlar verilir. Verilən məlumatlarda göstərilir ki, daxili fleksiya dilin sintetik təbiətliliyi ilə daha çox bağlı meydana çıxır. Doğrudur ki, analitik-flektiv dil kimi ingilis dili də sonşəkilçilikdən xali deyildir. Ona görə flektivliyin təkə qrammatikliklə əlaqədar meydana çıxmasını iddia etmək doğru sayılmır. Çünki flektivlik dildə qrammatik formaların mövcud olmadığı mərhələdə həm qrammatik və həm də sözyaratma fleksiyasını əhatə etmişdir. Müasir dillərdə flektivliyin müxtəlif təzahür formaları da məhz ilkin mərhələdə baş vermiş sözdaxili və sözxarici dəyişmələrin ənənəvi davamıdır.

İngilis dilində daxili fleksiya, hər şeydən əvvəl qrammatik dəyişmələrin müxtəlifnövli forması hesab edilir. Sözün struktur tərkibindəki dəyişmələr fonetik, morfoloji, qrammatik xarakterli şəkildə baş verir. Söz tərkibində baş verən dəyişmələr ayrı-ayrı paradigmalarda özünəməxsus mənalara baş verməsini şərtləndirir. Qrammatik səviyyəli dəyişmələrdə dəyişən elementlərin hesabına müvafiq qrammatik məna ifadə olunur. Belə dəyişmələr söz tərkibində baş verdikdə onu daxili fleksiyanın təzahürü kimi nəzərə almaq olur. Belə ki, söz tərkibindəki hər bir elementin dəyişməsi müvafiq paradigma üzrə uyğun qrammatik məna bildirir. Burada daxili fleksiyanın sait dəyişməsi kimi baş verməsi nəzərdə tutulmur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
2. Cəlilof F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1989
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədris nəşr, 1962
4. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). С.М.Киров ад.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988
6. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962
7. Бодуен-де Куртенэ. Резья и резьяне (Словянский сборник), 1876, Т. III
8. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание изд. труды. Москва, 1956, Т. I
9. Капсибеков Е.З. Глаголона именная корремация галогонных корней в тюркским языках. Алма-Ата, Наука, 1986
10. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, Xəzər Universiteti. 2017
11. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, Наука, 1986
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

**СХОЖИЕ ПРОЦЕССЫ ФЛЕКТИВНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В
АНАЛИТИЧЕСКИХ И АГГЛЮТИНАТИВНЫХ ЯЗЫКАХ
(По материалам на азербайджанском и английском языках)**

Алвердиева Гюльбэниз Зияд кызы, Асланова Гюльнара Валех кызы

Резюме

Как видно из анализа примеров сравниваемых языков, как в английском, так и в азербайджанском языках, наряду с элементами внутреннего словоизменения, существовал процессы словообразования с методами, воплощавшими внешнее словообразование. Разница в том, что элементы аналитической интонации в английском языке время от времени активировались и носили ведущий характер. В азербайджанском языке, хотя эти элементы в какой-то степени временны, их следы не исчезли и сохранили свои первоначальные версии.

Хотя открытие структурных различий в языках иногда приводило экспертов к сепаратизму, это, конечно, неверно, что идея языковой дискриминации реалистична. Потому что у языков мира есть ведущая функция - обмен информацией, ее передача и защита. Кроме того, хотя языки различают агглютинативные, аналитико-флективные, корневые, полисинтетические и синтетические, каждый из них имеет элементы других типологий.

**SIMILAR INFLECTIONAL WORD-FORMATION PROCESSES IN
ANALYTICAL AND AGGLUTINATIVE LANGUAGES
(Based on materials in Azerbaijani and English)**

Alverdiyeva Gulbeniz Ziyad, Aslanova Gulnara Valeh

Summary

As can be seen from the analysis of the examples of the compared languages, in both English and Azerbaijani languages, along with the elements of internal inflection, there were word-formation processes with methods that embodied external inflection. The difference is that the elements of analytical-inflection in English have been activated from time to time and have been of a leading nature. In the Azerbaijani language, although these elements are to some extent temporary, its traces have not disappeared and have preserved their original versions.

Although the discovery of structural differences in languages has sometimes led experts to separatism, it is certainly not true that the idea of language discrimination is realistic. Because the world's languages have a leading function, which is the exchange of information, its transmission and protection. In addition, although languages are distinguished by agglutinative, analytical-inflectional, root-speaking, polysynthetic, and synthetic, each of them has elements of other typologies.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 iyul 2021-ci il

UOT:81.

GƏNCƏ DİALEKTİNDƏ SAY VƏ ƏVƏZLİKLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəfərova Günay Xan zadə qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi

gunay.jafarova.81@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Gəncə dialektinə məxsus bir çox say və əvəzlilər tədqiqatı cəlb olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dialektlərimiz xalqın tarixinin canlı güzgüsü, dəyəri ölçülməz*